

Осман Акъчокъракълы

НЕНКЕДЖАН ХАНУМ ТЮРБЕСИ

Чешмелер чагълап акъалар, мермер ташлар устюне сув серпинтилери санким козь яшлары киби тѣкюлелер. Лякин насыл бир себептендир ки, Токътамыш ханнынъ дюльбер кызы бойле къасеветке далгъан, мундир. Арем багъчаларынынъ гонъдже гулю башыны эгген – инджи данелери киби чыкъ тамлалары онынъ хафиф япракълары узеринде титрейлер. Ненкеджан ханум не шаркъы (*йыр*) йырлай, не де татлы сеси олгъан сазыны элине алмай. Сазнынъ кумюш теллерини ве седеф зийнетлерининъ узерлерини хафиф тоз баскъан – дивар устюнде унутылып ята. Ненкеджан ханум шимдиден гери саз иле сѣйлешювден вазгечкен.

Аремнинъ чешит тюс пенджерелеринден парлакъ айхан кызынынъ коксюндеки алтынлар ве къыйметли ташлар узерине ве онынъ сарарып солгъан чересине чешит ренк зиялар серпе. Онынъ акъикъ ташына бенъзеген эки козю энъ къаранлыкъ геджени де озь ышыгъынен айдынлатыр киби парылдайлар...

Уйкъуда булунгъан шу сарайнынъ къыйметли килимлери узеринде яваш-яваш кезине, лякин колетке десенъ колетке дегиль, пери десенъ пери дегиль – недир бу аджеба?

...Иште, о кениш пенджеренинъ огюнде турды. Сарай багъчаларында гедже къушчыкъларынынъ дертли-дертли отнюшювлерини дикъкъатнен дингълей ве аремнинъ диварлары: «Ах, Ненкеджан! Ах, Ненкеджан!» – дее мунълу бир ингильти эшителер. Дингъленгъиз – бу пек тесирли бир икяедир.

Къырым йигитлерининъ зийнети ве ярашыгъы демеге ляйыкъ ве бой-посту келишкен Саяхиддин бек адында генч ве батыр бир йигит бар эди ки, ханнынъ кызы онынъ эсир-и ашкъына туткъун олгъан эди. Ненкеджаннынъ къоджаман бабасы Алтын Орду ханы Токътамыш оны насыл олса да севмез эди. Амма ханнынъ кызы гедже-кунъдюз тек оны тюшюне эди. Булжор киби тыныкъ хавузларда алтын тюсю балыкъларнынъ ойнамасы ве мис къокъулы багъчалардаки чешит тюс чичеклернинъ ачмасы – ёкъ... Буларнынъ бириси онъа теселли бермей ве Ненкеджан оларнынъ ич бирине айланып бакъмай эди. Саяхиддин бекнинъ де ич бир тюрлю кельмек итималы ёкъ. Насыл келе бильсинъ ки, арем пенджерелерининъ пармакълыкълары къалын ве арем агъларынынъ козьлери пек ачыкъ ве сарай къапыларында толу-къураллы къаравуллар беклейлер!

Ненкеджан ханум накъышлы ве зийнетли диваннынъ ястыкълары узерине явашчыкътан таянды. Онынъ сарарып солгъан эллери къумаш безлер узерине байылды. Бу эснада бирден-бирге къапынынъ алкъасы «шув!» эткен бир сес берип ашыкъ-машукълары гыджырдады... «Ким бу, аджеба? Ёкъса арем агъасы невбетини битирген де, кетеми?» деп бу арекеттен хавфкъа кельген хан кызы, санким юкъламсырагъан киби, узун ве къара кирпичлери арасындан гизлидже чевре-четке бакъа эди. Къапы ачылгъан сонъ ичериге явашчыкътан еудий кызы кирди ве: «Сарайнынъ йылдызы юкълай, гъалиба? Ким билир шимди ханум султан бельки Саяхиддинни хаял этедир?» деп турар экен, онынъ агъзыны аман о демде бир эль келип къапатты. Ненкеджан ханум: «Алла акъкъычюн сѣйле! Кимсинъ бурада геджелейин?» – дегенде, акъ чаршафкъа бурюнген узун бойлу ве дюльбер къыяфетли еудий кызычыгъы тиз устюне чѣкерек: «Эбет, ханум, джариенгъиздир! Сенинъ бахытлы олманъ ичюн джаныны феда этмеге азырдыр... Ах, о шанлы йигит Саяхиддин бек бармы! Онынъ аты рузгярдан чабиктир ве ярын о атына минерек сарай къапысы якъларында булунаджакътыр» – дегенде, Ненкеджан ханум эки элини еудий кызынынъ омузларына атаракъ, юзюни онынъ юзюне къаршы чевирди. Гира: «Ханум! Менде санъа махсус эдилик кийим бар» – дегенде Ненкеджан аджеле-аджеле: «Аман! Не дейсинъ я? Сени Саяхиддин бек ёлладымы?» – деп хытап этти. Гира: «Эбет! Эм о деди ки, эгер йигитлер нишанлыларыны одек тѣлеп аламасалар о вакъыт алып къачмакъ адет ве шартларындандыр» – деди. Ненкеджан: «Гира! Къалкъ! Мен шимдиден сонъра хан кызы дегилим! Авам халкъ кызылары киби мен де къачаджакъым! Ах!.. Ненкеджан

Багъчасарайда энъ гъарип къыз экен! О севгинен толу юректен башкъа ич бир шейге малик дегил!» – деп эль сильккенде, Гира оны оперек арем одасындан чыкъты. Еудий къызы къапынынъ артында бираз турды. Онынъ ири ве сия козьлеринде ве сараргъан чересинде бир хошнутсызлыкъ ве ачув эсери корюне эди, дудакъларыны чиркин-чиркин бурюштирди ве эшитильмейджек дереджеде аякъларыны ерге яваш-яваш басып сарайнынъ башкъа къапысына догърулды. Иш бу къапыдан Токътамыш ханнынъ джариелери булунгъан одагъа кетиле эди.

***

Багъчасарайдан башлап, дагълар ве къаялыкълар арасындан Салачыкъкъа догъру кеткен ёлнынъ узеринде бир атлы кете эди. Бу кунъ сыджакъ бир кунъ олып, кунеш ёлнынъ эки тарафында узанып кеткен къаялыкъларны къыздыра эди. Атлы илерилер экен, аркъасындан къара кольгеси дахи иерир, лякин атлынынъ кендиси кольгесинден даа зияде къара. Онынъ устюнде къара чугъадан узун бир къафтан ве башына да къара бир арабий къалпакъ кийген. Иште, бу атлы караимлернинъ «Къара Арабий» дедиклери Ехуда Бихим эди ки, шеэрден келе эди.

Ехуда Бихим джоргъасы иле кетер экен, чыплакъ къая узерине урулгъан кескин бир аякъ давушы эшитти ве шу анда къаршысында тозлар котерильгенини коръди. Къаршы тарафтан дахи бир атлы келе эди. Заманнынъ укюмине коре о вакъытнынъ адамлары ёлдакъырда кеттиклери вакъыт кельген-кечкенлерден ушкюнир ве бир феналыкъ чыкъмасын дее сакъынып давранаракъ, эр дакъкъада азыр булуныр эдилер. Бунъа коре Ехуда Бихим дахи кийими астында булунгъан къамасыны къынындан гизлидже къуртарып азырланды.

Къаршыдан кельген атлы арабийге якъынлашкъанда коръди ки, атлынынъ кок чекмени алтындан кокрегиндеки Кавказ керевкеси йылтырай, кумюш сырма къаплы бир эгри къылыч, йигитнинъ аты секирдикче эки тарафына догъру салланыр, къувурчыкъ ве сыкъ сачларынынъ устуне ян кийген Багъчасарай бичим къалпагъы да йигитнинъ башында пек якъышыкълы корюне эди. Къырмызы юзюнден ве кестане мыйыкъларынынъ астындан ара-сыра козьге чарпкъан парлакъ акъ тишлеринден ве айбетли джесюране бакъышларындан Ехуда Бихим бу атлынынъ ерли джесюр йигитлерден бири Салыхиддин бек олгъаныны таныя бильди. Онынъ бек олдыгъыны таныя бильмек кучъ бир шей дегиль эди. Зира ойле ат, ойле кумюш сырмалы такъым ве ойле къурал о заманда ялынъыз беклерде булунмакъ мумкюн эди.

Эгер керек олса урмакъ ве я дёгмек ичюн сагъ къол даа къолай олдыгъындан атлыларнынъ эр бири кенди къолайыны козьетип, бири-биринден узакълаштылар. Лякин ойле юваш ве къоркъакъ къабилеги менсюп караим арабийси бир татар аскерини къоркъута бильмееджеги ачыкъ айдын эди. Салыхиддин бек кечер экен арабийге айланып биле бакъмады. Генч йигит тюшонджеге далган, кенди ёлуна кете ве дудакълары арасындан яваш-яваш бир сеснен онынъ дюньяда энъ зияде севдиги «Ненкеджан!» ады эшитилир эди. Генч арабий де йыракъдаки гогерджин ренкли дагълар ве мусаффа кокнинъ юзюнде уфукъкъа догъру ёл туткъан бир булут парчасына бакъаракъ: «– Ах, Ненкеджан!» – дер эди. Лякин о саатте арабийнинъ чырайы тюрленди, сыкъ ве къара къашларыны чатты. Онынъ сараргъан чересинде бир кедер эсери ве чекишов аляметлери корюнди.

Айланчыкъ ве ташлакъ ёл иле кеттикче, юкъарыгъа котерилерек, Ехуда Бихим Чуфут Къаленинъ чыплакъ къаялары тибине келип етти. Киринтили-чыкъынтылы исарлары ве къуллелери, юксек дагънынъ учурымлары боюнда къурулгъан шу къалени чокъ аджайип бир халкъ кендине мескен этинмиш эди. Онынъ эалиси Мусавий караимлер, Къырым ханына итаат ве бойсунув узъре булунаракъ татар бичими урба киер ве татар иле сёйлешюв этер эдилер. Ислям татарлар оларгъа токъунмайып, ялынъыз алым алмакъ иле сынъырланыр ве оларнынъ алыш-вериш ве санатларына къарышмаз эдилер. Бойле олса да, эр алда, чуфутларгъа игренч козь иле бакъылыр эди ве дер эдилер ки, улукъат караимлер мискин ве зайыф миллет олып ве эксерисининъ башы илядж къабул этмез

чыбанлар ве яралар иле толу, яни таз иллетине огърагъан эмишлер. Караимлернинъ улукъат эйи санатлары бар эди. Олар киби сан, къырмазы сахтиян япкъан усталар сийрек булунып, бир де аджайип емиш багъчаларына малик эдилер. Эр алда юваш ве къоркъакъ караимлер, Къырым ханынынъ ягъмаджы ордулары оларгъа уджюм эте кельдиклеринден себеп, ойле пек те раат яшамаз эдилер. Олар кендилерине башлыджа отуракълыкъ эттиклери, чыкъылмасы пек къыйын Чуфут ве Мангуп къалелерининъ этрафыны юксек ве къалын хорасан (*киреч ве къум къарышмасы*) исарлар ве къуллелер иле къоралап алып эдилер. Олар ичюн хусусан энъ мутебер туракълыкъ ер Чуфут Къалеси эди ки, Мейдан дагъы деген орманлыкъ ве Ясафут дереси, дерсинъ Къуддус-ы Шериф (*Иерусалим*) дагъларыны анъдыра эдилер. Ве шу Ясафут дереси ичинде, къарма-къарышыкъ тереклернинъ кольгеси алтында оларнынъ сильсиле ве эджадады комюли ята эдилер. Иште бурада эсирлер киби яшагъан караимлер озьлеринден йыракъ булунгъан Филистин топрагъынынъ асретини чекип ве оларны аманлыкъкъа чыкъаргъан Мусаны гуя келеджек деп беклер эдилер. О вакъыт караимлер кенди араларындан сечдиклери хахам ве башкъа ихтиярлар идаресинде булуныр эдилер. Оларнынъ риваетине коре караим миллети Чуфут Къаледе та эки бинъ дёрт юз бильмем къач йылдан бери яшай эмишлер. Оларнынъ кенди араларында окъумыш улемасы, яни хахамлары да булуныр эди. Иште анъдыгъымыз генч Ехуда Бихим де заманынынъ окъумыш улемасындан сайылып, караимлер арасында дин хусусында яздыгъы бир такъым китаплары иле ады анъыларакъ, кендисини таныткъан ве севдирген эди.

Ехуда Бихим айланчыкъ ёлдан кете-кете, къаленинъ буюк къапыларына кельгенде, демир къапынынъ сюрмелери алынып ве зынджырлары гудюрдеп ачылды. Таштан оюлып ясалгъан ве эки тарафында алчакъ алчакъ къобалар, я да башкъа тюрлю айткъанда, эвлер тизильген тар ёлдан кечер экен, арабий атынынъ наллары ташларгъа чарпаракъ гурюльтиси эшитиле эди. Базы ачыкъ къапылардан эвлернинъ тандыр оджакъларында якъылгъан атеш алевлери ве узерлерине чешит орьнекли басмалардан антерлер кийген, башлары марамалы генч ве яшлы караим къадынлары ве къызчыкълары корюнир эди. Къале сокъакъларында узун бойлу ве къара черели, башларына беяз ве къара сарыкъ саргъан ве узерлерине къара ве узун бунуш кийген генч ве яшлы караимлер кетип кельмекте эдилер. Ехуда Бихим кетер экен, кельген-кечкен ёл берип онъа букюниш ве сайгъы этер эдилер. Къале къапысына киреджекте сол тарафында къалгъан ве узакъ заманлар сюресинде къарамтыракъ бир тюс алгъан таш къулленинъ огюнде сюнгюли къаравул отургъан – гогерджин беслей эди. Бир уюр гогерджинлер караим къаравулынынъ элине, омузларына ве сюнгюси узерине уюршерек, онынъ элинден ем ашай эдилер. Ехуда Бихим бираз даа илери кеттиктен сонъра сокъакънынъ сол тарафында, буюк кенасенинъ (*караим ибадетханесининъ*) къомшулыгъында булунгъан эвнинъ къапысына кельгенде атыны хызметчисине туттыраракъ, кендиси эвине кирди.

***

Ехуда Бихимнинъ эви эки къат ве таштан япылгъан олып, Чуфут Къале къаясынынъ энъ учурым еринде олдыгъындан кендиси ве айры бир къалеге бенъзер эди. Онынъ кучючик пенджерелеринден авасы ачыкъ олгъанда, ве айрыджа – акъшам узери кунъ къонаджакъ вакъытта къаршысындаки дагълар арасындан санки кунеш юзюне битишкен киби мавы тюс денъиз корюнир эди. Диварлары боялы ве догърама таванлы эвнинъ ичериси тынчлыкъ ве Ашагъы Мейдан орманлыкътан бурая ич бир тюрлю сес кельмез эди. Сёзнинъ къыскъасы – шу таш диварларнынъ арасында бир сессизлик ве раатлыкъ укюм суре эди.

Ехуда Бихим, тирсеклери узерине таянмыш олдыгъы алда, йылан териси устуне язылмыш эски бир Теврат китабына бакъып тура ве Теврат китабы да караим кенасенинъ энъ къыйметли неснелериден сайылып, риваетке коре о китап да Муса алейхисселям заманында язылмыш олдыгъына инаныр эдилер. Куръсю узеринде ве

рафларда бу китаптан башкъа «Яд Хакъзакъу», «Митсцус Маймонида» ве «Сабиль Хайруша» киби караимдже язылы къандили Ехуда Бихим еудилерни айырды эткен мутефеккиране козьлеринен огюндеки китапкъа бакъып къалгъан эди. Китапнынъ саифесинде «инсан, осюмликлер, чичеклер, денъизлер, къушлар ве башкъа джумле тюрельмишни яраткъан» деп айтылгъан ве бунъа бенъзер даа бир чокъ аетлерни окъудыкътан сонъра, арбий китапны къапатты ве куннинъ къондыгъы вакъыт, этрафына сачдыгъы атешин зияларнынъ турдыгъы пенджерере къаршы эллерини ачаракъ дуагъа башлап, энъ эвель алтын киби йылдызлар парылдап тургъан къою мавы кокке даа чокъ вакъыт бакъып къалды. Гъарип йылдыз! Санки эзелий бир шейлер тюшюнир ве къасеветле ичериси толмуш да, о себептен талгъын бир алда титрее-титрее ышыкъ сача. Ве дерсинъ тариф олунмаз, факъат кечмиш бир бахыт, саадет ве къуванчтан хабер бермек истей эди. Иште, гедже толусы иле кенди укюмини юрьсетип башлады ве уйкъуны ёллайып тюшлер ве хаяллерни уяндырды. Генч арабийнинъ гонглю аджайип ве козь огюнден кетмеген бир такъым хаялат иле толды, шу эльмаз киби парлакъ йылдызларнен къапланмыш геджеде уйкъугъа далмыш Ехуда Бихим тюшюнде дюльбер Ненкеджаннынъ суретини корьмекте эди. Ханумнынъ башында буюк бир эльмаз таш ятар, факъат хан къызынынъ айрет толу козьлери эльмаздан дахи зияде ышыкъ сачалар:

*Мевзун-у, ляти- у, назик-у тер
Баиштан аягъа зийне-у фер
Ширин лебине зилал иришимез
Назик белине хаял иришимез
Дендани сефиде решик энджюм
Хали дахи джан козюне мердюм
Гоньдже ачылур тебессюм этсе
Гевхер сачылур текеллюм этсе, –*

мисалиндже Ненкеджан ханум козьлерни къамаштыраджакъ дереджеде дюльбер къыяфетке малик олып, арабий оны Хансарайнынъ гуль багъчалары арасында корьмекте ве санки Багъчасарай чешмелерининъ зорлу зорлу пуськюрюп акъмасы киби онынъ юваш ве кедерли ах ве зарыны эшитир эди. Заваллы Ехуданынъ бутюн хаялы ялынъыз бир «Ненкеджан!» иле толды, пенджеренден эскен енгиль бир ельчиктен санки «Ненкеджан!» седасы келир эди. Узакъ бир ерден юкъусырагъан сазнынъ теллери «Ненкеджан!» – дее чала эдилер.

Чевре-чет сессизлик ичинде... Ехуда Бихим корьдиги хаялет ве тюш тесиринден алев ичинде къалмыш башы огюнде ачыкъ булунгъан Тевратнынъ узерине саркъып тюшти, манианы китапнынъ къыгъытларына тийгенде козьлерини ачып шашмалаяракъ: «Саваоф!.. Ягус!» – дее мырылданып тураркен Чуфут Къале кенасесинден гедже ибадетине махсус ишарет берильмеге башлагъан эди.

***

...Биз келелим Багъчасарайгъа. Алемуллах! Багъчасарай бу къадар йылдызлы ве лятиф бир гедже даа корьмегендир! Онынъ багъчалары дженнет багъларыны анъдыралар! Гуллернинъ, мелешелернинъ, сюнбюллернинъ ве саире гузель чичеклернинъ къокъулары аваны толдырмышлар... Къаранлыкъ геджеде чешит ренкли янгъан фенерлер тереклернинъ ешилъ япракъларыны нурландыраракъ янмакъталар. Минарелер, кошклер ве уйкъуда булунгъан сарайнынъ больмелери – буларнынъ джумлесини татлы бир хаялет сармыш. Шу сессизлик алында булунгъан хан сарайы ве онынъ кошклери иле гуль багъчалары «Эльфу лейлетин ве лейлет» (*Бинь бир гедже*) масалынынъ тариф ве тасвир эттиги аджайип хаялетке мисаль ола биледжек бир дереджеде эди:

*Бир багъ-ы эремдир ки – гулю хазз ве элядыр
Эльхакъ бунъа, алат бунъа хош аб-ы авадыр.
Эр багъчеси бир чеменистан-ы лятафет
Эр кошеси бир меджлис-и пуръфейз ве сефадыр.*

Шадырванлардан дерсинъ тирилик сувлары пуськюрп акъмакъта. Аремде бир сессизлик... Сарай халкъы уйкъуда. Ялынъыз, аремнинъ узакъ бир кошесиндеки одаларнынъ биринде хан ве генч Селиме булунырлар эди. Селименинъ эндамы Истамбул сельбиси киби назик ве козьлери акъикъ ташы киби янар эди. Селиме гъает гузель олып, ханнынъ энъ севдиги джариелеринден бири эди. Ненкеджан! Иште, шу Ненкеджан бармы! О Селименинъ биринджи кунъдеши эди. Ойле я!.. Не ичюн хан кенди кызы Ненкеджанны заваллы Селимеден де зияде севе? Энъ биринджи эля джинис къумашларны онъа ала ве эр джиттен севгиси онъа зияде?.. Ёкъ! Селиме буны чекемез, буны ич бир тюрлю афу этип оламайджакъ...

Селиме кулюмсиреп: «– Меним султаным! Не эмир эдиёрлар? Джумле къуллары уйкъуда. Хан азретлерине наргилейи чубукъны мен джариеси азырлайджагъым» – деерек сюсю наргилени кыйметли тешеме халынынъ узерине къойып, кербар агъызлыкъны ханнынъ элине туттурды. Наргиленинъ гузель къокъулы атешинден мавымсы ренкли туманлары бурум-бурум чыкъып чевреге дагъылмагъа башлады. Хан Селимеден: «Къызым Ненкеджан уюдымы, аджеба?» – дее сорай эди. Селименинъ дудакълары титреерек: «– Не... не... ке... ке... джан, Ненкеджанмы?» – деди ве ханнынъ бойнуна сарыларакъ: «Бу гедже Ненкеджан ханум Салыхиддин бек иле сарайдан фуар эдиёр (къачып кетейта). Ич о падишанынъ ильтифат ве муаббетине ляйкъмыдыр?» – деп джевапланды.

Багъчасарай сокъакъларында кимсе къалмады, къалабалыкъ базар дагъылды. Тюкянлар, къавеханелер къапанды. Къаялар тибинде булунгъан акълама диварлы эвчиклер зор ила сечилир олдылар. Минарелер бирер къара къарартылар киби кок юзюне догъру узанмышлар. Уюр-уюр йылдызлар иле безетильген тынчлыкъ бир гедже. Ялынъыз, Хансарайнынъ этегини яйкъаяракътан турмай акъмакъта олгъан Кучюк Сув (Чюрюк Сув) яваш-яваш шувулдап акъмасы ве базы ара-сыра сарай къаравулларынынъ аркетлери эшитиле.

Бери тарафта, арем одасынынъ ичинде Ненкеджан ханум генч еудий кызынынъ элини кенди авучына аларакъ ве санким авджи элине тюшмюш бир къушджыгъаз киби титрееректен: «– Гира! Ах, мен къоркъам! Юрегим чабалана!» – дер эди. Гира: «– Ханум, неге къоркъайырсынъ? Къоркъаджакъ не бар? Орталыкъ чым-чырт... Бельки о шимди келир» – деерек этрафына бакъынды ве явашчыкъ арем пенджересининъ чабагъыны юкъарыгъа котерди. Бу эснада геджекъушнынъ сеси орталыкъны чынълатты. Гира, тереклернинъ арасындан бир къарарты чыкъкъаныны коръди. Ве кенди-кендине: «Бу Салыхиддин бек олмалы», – деерек ханумгъа хабер берди.

Хан кызы сарайдан тышарыгъа чыкъмыш эди. Тизлерине къадар сувгъа баттыгъы алда, Салыхиддин бек сувнынъ кенарында къалтырап турар, Ненкеджанны усул иле кендисининъ къуветли эллери узерине алды ве бир топ чичек котерир киби, заваллы Ненкеджанны сарайнынъ аркъа исары астындан акъкъан Кучюк сувдан кечирди. Бурада ич бир сес ве седа ёкъ ве тереклернинъ бирине багълы тургъан Салыхиддин бекнинъ аты исе санки бир шейден къоркъкъан киби не кишней ве не де тепине эди. Бир эки дакъкъа сонъра эки севишмиш вуджутлар бурадан гъайып олдылар.

Къачмагъа даврангъан Гира, арем одасында пенджеренинъ пармакълыгъыны котерип бакътыкъта, энгильчик юкюни эгер устюне ян отурткъан ве къаранлыкъта учар киби кеткен атлыны сече бильди ве бираз сонъра ат налынынъ давушы бир тамам кесильди, орталыкъ кене тынчланды. Пармакълыкъ огюнде айретле бакъып тургъан еудий кызы Гира да аман аякъ узерине къалкъты ве мердивен басамакъларындан аджеле-аджеле энерек хан сарайыны терк эйлеюп къачты. Бу эснада эди ки, гъалиба сарайнынъ бир

шейден хабери олды, чюнки невбетчи къаравулнынъ шаматасы орталыкъны гьулгьулагъа берип сарай ичинде бир къиямет къопты, бир къарышыкълыкъ асыл олды ки, аремде къадын-къызлар агълашмагъа, къапылар ве софалар боюнда шамлар янып, ярыкълыкълар корюнуп башлады.

Бери тарафта Салыхиддин бекнинъ аты санки ель ве яки къуш киби уча. Ненкеджан ханум сахтиян терликлер иле местур назик аякъларыны узенгиге гузельдже ерлештирип, йигитнинъ бойнуна сарыларакъ, къучагъына яткъан. Факъат, фикри ич бир шей устюнде токътап оламай, опюшлер бердикче онъа эм къоркъу, эм кедер ве эм къуванч келе. Ат рузгяр киби уча. Ташлар, къаялар козьге илишмей. Салыхиддин бекнинъ йылдыз киби парлакъ козьлери къызнынъ къальбине догъру бакълалар. Генч йигит кендисининъ назик ве лятиф юкюни багърына басаракъ: «– Ах, меним къозум! Ал кирезим!» – дее илерилемекте эди.

Якъынына кельдиклери орманнынъ ичинден бирден-бирге сызгъырыкъ седалары акс этмеге башлады. Булар уджюмге азыр булунгъан ве Салыхиддин бекнинъ ордусына менсюп къыркъ нефер татар атлысы эди. Олар сагъдан ве солдан сызгъыраракъ кенди сераскерлерини къаршылап чыкътылар. Ненкеджан этрафнынъ тереклер мисали парлакъ сюнгулер иле сарылмыш олдыгъыны корьди. Атлылар бир такъым къарартылар киби арды-сыра дагъгъа догъру ашып кетелер. Ве генч бек дахи севгилисининъ юзюне чеврилерек фысылты иле: «– Къоркъма, меним джаным! Танъ вакъты биз чельде оладжакъмыз» – дее юреги эеджан ичинде булунгъан хан къызыны авундырмакъ истей эди.

Дагънынъ ашагъысында ве къаранлыкъ дере ичинде бир чокъ силя садалары ве ат аягъы патырдылары эшитильмеге башлады. Булар хан тарафындан Салыхиддин бекни тутмакъ ичюн келе эдилер. Салыхиддин бек ишни анълаяракъ, кендисине табий олгъан къыркъ нефер татар атлыларына бир кере: «– Айды! Чуфут Къалеге догъру!» – дее багъыраракъ илериге арекет этмеге эмир эйледи.

***

Чуфут Къаленинъ буюк кенасесинде нисфуллейл (*яры гедже*) дуасы иджра олуна эди ве эртеси саба шабат (*джумаэртеси*) ве салыхат (*раатлыкъ*) куню оладжакъ эди. Ишбу дуаны алып баргъан Ехуда Бихим эди. Кенасенинъ таванына асылы чешит ренкли фенерлер дуагъа кельгенлернинъ узерлерине ве диварлардаки еудий динине тийишли алтын ве кумюш языларнынъ устюне конъгюрт зиялар быракъа эдилер. Илери сафта къартлар искемлелер устюне отургъанлар. Кенасе ичинде гурюльти ве шамата ёкъ, факъат арабийнинъ мырылты иле Тора окъумасындан ве мазиннинъ ара-сыра багъырмасындан шу караим ибадетханесининъ ичинде кийик ве титис бир седалар асыл ола эди. Ехуда Бихим: «– Ай Авраамнынъ, Исхакънынъ, Якъувнынъ танърысы...! Эй, джемаат! Козь яшларымызны акъызып биз эллеримизни Сихюне (*Сионгъа*) къаршы ачалым... Дуа иделим... Амин, амин!» – деерек эллерини къалдырдыкъта онынъ акъ диварда акс ифрит къара кольгеси де эллерини юкъарыгъа котерди. Эпси агъызлардан бир кереден аргъанун (*орган*) киби узун ве тесирли седалар чыкъмага башлады. Кенасенинъ энъ арт кошеси кибурая къандиллернинъ ярыгъы пек аз келе эди. Иште, бурада генч еудий къызы Гира булуна эди. Онынъ къара ве ири козьлери ишанч иле арабийнинъ узерине бакъып къалган. Онынъ козьлеринде о дередже севги ве о къадап джазибели бир летафет корюне эди ки, михрабда окъуп отургъан арабийнинъ бакъышына илиштикче эркисин козьлерини онъа тикмектен кендисини тутамаз эди... Гира булундыгъы мекяндан гъайып олды. Ехуда Бихим Гиранынъ не вакъыт кетдигини корьалмады. Ниает, кенасе ичинде ибадетчилер агъзындан юксек, къаба ве отъюр седалар чыкъты. Ве бираз сонъра седалар кесилип, орталыкъ тынчланды. Бу дакъыкъада эди ки, анъсызын узакътан кок гудюрдисине бенъзер бир такъым гурюлтилер барлыккъа кельди. Къая тёпесинде къурулгъан караим шеэри гьул-гьулагъа келип, седалар та кенасеге къадар эшитильмеге башлады. Тышарыдан

кимдир къаленинъ демир къапысыны кучлю ура эди. Джемаат кенаседен дагылыр экен, къале сокъакъларында кезгенлернинъ юзьлеринде бир хавф ве дешет корюнмеге башлады. Бир къач киши сюнгулер иле къале къапысына догъру чапыштылар, къапы янында беклеген къаравулар багъырышыр ве къапынынъ тыш тарафындан: – «Улугъ ханум султан ады ичюн! Токътамыш ханнынъ къызы ады ичюн..! Ичериге быракъынъыз!» – сеслери эшитилди. Исар кошесиндеки къале пенджересинден караимлер къапы огюнде къыркъ нефер къадар атлылар ве оглеринде бир дженкчи йигит ве онынъ аты узеринде без чаршафкъа бурюльмиш бир къыз коре эдилер ве аман демир къапынынъ зынджырларыны къуртарып, сюрмелерини бир тарафкъа итеерек, къапынынъ къанатларыны эки тарафкъа ачтылар. Салыхиддин бек къыркъ нефер йигит иле къалеге кирди. Онынъ йигитлери аман караим къаравуларынынъ постларына ерлешип, караим небетчилери бир тарафкъа чекильдилер. Къале бою пек къоркъунчлы хаберлер дагъылмагъа башлаган эди. Эвалдан хабердар олгъан ве сачлары агъармыш баш хахам таягъына таянып ве эки арабий къолтукъларындан туттыгъы алда адымлай-адымлай ханесининъ огюндеки юксек таш къалдырым устуне чыкъты. Бу эснада къаленинъ бир тарафындан Гира корюнип, ашры чаптыгъындан долайы солуя-солуя: – «Ах...! Языкъ...! Нишлединъиз сизлер...?» – дер эди. Ве шу сырада кенасеге кетмекте олгъан арабий Ехуда Бихимнинъ элинден тутаракъ: – «Ах...! Нишлединъиз сизлер? Ханнынъ къызы Салыхиддин бек иле къачып кельмиштир... Аркъадан баскъын келиёр... Айбетли ханнынъ гъадабына огърайджакъсынъыз. Бунинъ сонъу фена оладжакътыр...» – дее сёйленди. Гиранынъ бу сёзлерине иддетленген арабий: – «Яланджы! Неге ялан сёйлеёрсунъ?» – дее къызынынъ устуне къычырды. Гира эллерини бир-бири ичине килитлеерек агълая-агълая – «Ах...! Языкъ, балаларынъызгъа, языкъ...! Ах, Ехуда Бихим! Языкълар олсун санъа! Хан къызынынъ къалеге кирмесине сен себепчи олдынъ... Ах, мен не билирим я? Сен Ненкеджанны севесинъ! Мен сенинъ тюшлеринъде не деп сандыракълагъанынъны эшите эдим. Сен Хансарайда кезинир экен, козьлеринъ нерелерде кездигини мен коре эдим. Лякин сени мен севем!!! Ехуда Бихим!... Сени мен севем!» – дее ах ве инъильти эте, Ехуда Бихим де зияде ачувгъа минип, Гираны шиддетлидже бир тарафкъа силькерек кендиси кенасеге кирди.

***

Хансарайнынъ макеме даиресинде диван къурулгъан эди. Гъадап ве хышымгъа толу айбетли Токътамыш хан буюк тахтына отургъан ве чевресине толу-къураллы, эллеринде къылычлары олгъан енъичерилер тизильгенлер, къалгъай ве Нуреддин султан ве везир-вюзера беклер, шейхлер, улемалар ве кенъешчилер джумлеси хан диванында азыр ве ерли-ерлерине отургъан эдилер. Диванда ялынъыз хан буйругъы иле эввельдже ольдюрильген сарай бекчиси эксик эди. Сарай бекчилери зенджи араплар къапыларда ал пендже диван туралар. Эр кесте бир къоркъу ве бир титреме бар. Хазнедар агъа ханнынъ иддетине огърады. Хан азретлерининъ иддет ве гъадабыны явашлатмакъ ичюн татлы шербет такъдим эткен эрмени табип сарайдан къувулды. Лякин ханнынъ энъ зияде гъадабына огърагъан шаир Хафизий эфенди олмуш эди. Заманынынъ сёзге уста ве еткени олгъан буюк шаир Хафизий эфенди, ич бир маджерадан хабери олмагъан алда, бир риджа хусусында хангъа арз ве башвуру эйлеген эди. Факъат ханны ачувгъа толу бир алда коръмеси иле эввелькиси киби юзь буламайып, хан огюнде окъумакъ ичюн тизип кетирген медхиелерини биле сёйлемеге фырсаат тапамады ве даа неге огърагъаныны анълаялмайып эсини топлап, Хансарай къапысындан кучь бир ал иле чыкъа бильди. Башында буюк къавукъ ве узеринде сырма ишлемели къафтан ве онынъ узерине къыйметли бир халат ве орънекли таягъына таянымыш олдыгъы алда, Токътамыш хан къоркъунчлы бир корюниш иле макеме диванында махсус тахтына отургъан ве Чуфут Къаледен келеджек хаберлерни беклей эди. Къомшу Кучюк Орда баскъакълары ве сераскерлери эр тарафтан келип сарайгъа топландылар. Къады эфендилер ашыгъыш иле хан ярлыкъларыны муурълеп ве

тамгъа басаракъ этрафкъа ёллай эдилер. Бу сырада эр бир ери тоз ичинде къалмыш бир атлы аскер ичериге кирди ве ханнынъ аягъы уджунда юзю узьре къапанып ятты. Хан: – «Къале алындымы?» – дее суаль эттикте аскер: – «Султаным! Чокъ аскер февт олды (ольди). Биз беш къайта Къалеге уджюм эттик, къалеге сарылдыкъ... Чуфут Къале эльге кечмей», – деди. Токътамыш ханнынъ ачувы башына чыкъып: – «Айгиди, сизни къоркъакълар! Хаин копеклер! Не демек олсун-меним о къадар аскерим ойле къыркъ дане къанджыкъ ве тикбашларгъа къаршы келип оламайлар!» – деерек элиндеки агъып таякъны титреп тургъан аскернинъ устюне эндирдикте аскер аркъасы устюне йыкъылды. Къапыджы гъазылар заваллыны аман макеме диванындан тышарыгъа чыкъардылар.

Къарт шейх уль-ислям дахи ханнынъ узурьна келерек оны опытноктен сонъра: – «Дженап ваджиб уль-вуджуд азретлери (Аллах) вуджуд-ы шериф хакъанийлерине (яни Токътамышкъа) сагълыкъ ве афиет ихсан эйлесин! Рухсет буюрылып исе арз идерим ки, Чуфут Къале алынаджакътыр. Лякин хакъанымызгъа беллидир ки, Чуфут Къале пек алынмасы кучъ ердир. Онынъ ичинде булунгъан къыркъ аскер тышарыда къалгъан къыркъ бинъ аскерден къоруна билир», – деди. Шейх уль-ислям акъкъында эр вакъыт яхшы фикирде олгъан хан онынъ агъзындан бу ифаделерни эшиткени киби: «Етер! Багъчасарайда кимсе къалмайып, къудрети олгъанлар силиялансын! Чуфут Къалеге кендим кетеджегим!» – дее къатий укюм иле меджлиске сонъ къойды.

Бойлеликнен ханнынъ эмри узьре арекет олып, азырлыкъ корюльди. Багъчасарайнынъ буюк сокъагъы боюнда халкъ топланды. Аскернинъ алдында чал бир ат узерине минген Токътамыш хан Чуфут Къаледен кенди къызыны алмакъ ичюн кете эди. Хазнедар агъа сагъына ве солуна акъча таркъата, сераскер не беклер аскер огюнде къуралларыны шыкъырдатаракъ, ханнынъ артындан тез-тез кельмекте ве эр тарафтан: «Алла! Алла!» – седалары кокке чыкъаракъ, аскер илерилемекте эди.

***

Къуллелери ве акъ исарлары ай ярыгъына гъаркъ олгъан буюк Чуфут Къале къаялыгъы этегинде сепеттеки балкъурт киби вызылдап сансыз-сайысыз татар аскери топлашкъан ве эр тарафта йыгъын-йыгъын атешлер якъкъанлар. Атлы ве яян чапуллар гедже уджюмине азырлана эдилер. Булар арасында кумюш сырма ишлемели елек ве камзуллар киймиш ве Къырымнынъ ялы боюндан кельген энъ мешур ве айтувлы, окъ атмагъа уста татлар, устылерине зырх ве джуббе кийген ве кумюш такъымлы джоргъаларгъа минген дагъыстанлылар, дженкчи, черкез батырлары ве чель тарафтан кельген богъдай бенъизли ногъай ордусына менсюп йигитлер булуныр эдилер:

Бизлер татарыз, пек тир атарыз

Туркеш белинде, эльде кеманы

Яни:

Бизлер татармыз, пек окъ атармыз

Сагъдакъ белинде, яйы элинде, –

мисалиндже узерлерине окъ алетини такъынгъан ве тикичлерини эллерине аларакъ омузларына аркъан аткъан бу йигитлер минмиш олдыкълары бир орькечли девелерни ве кимерлери узун джалынлы атешкозь алашаларыны сагъгъа ве солгъа секиртип кезелер... Шу къарартылар, яни ай ышыгъында къарарты киби корюнген шу инсанлар ки, тарих саифелеринде шиджаат ве батырлыкъ намыны быракъып кеткен аталарнынъ огъуллары эди. Ве бу гедже ойле бир гедже эди ки, дерсинъ шу эки дагънынъ арасында мелек уль-мевт (олум мелеги) къанатларыны силькип уча эди. Бир бакъкъанда бир такъым къарартыгъа бенъзеген инсанлар, парылдап тургъан ай, орман ве къаялар, джанлы ве джансыз, кечмиш ве келеджек – эр шей козь огюнден келип кечелер... Не тарафкъа бакъсанъ – бир къыбырданув. Эр якътан атлы ве атсыз къарартылар келип кечелер.

Къайда кете бу къара кольгелер ве атлылар?.. Алла бильсин – джумлеси шу къобалар, къаялыкъ, дагъ ве орманлыкълар арасына туман ичинде гъайып олып кетелер!..

Шиджаат ве къудретте мисли олмагъан Къырым тахтынынъ ве сан-сонъсуз тат, черкез, ногъай ве къыпчакъ ордуларынынъ эрдем ве къудретли аким-и азими Токътамыш хан бу кергин вазиятте гъадаплы бакъыш иле махсус чадырынынъ огюнде аякъ узьре тураракъ караим шеэрини бакъа эди. Онынъ сонъ дереджеге еткен, ачувдан агъармыш дудакълары арасындан: « – Ах, Ненкеджан! Меним къызым!» сёзлери эшитилир эди.

Хан элинен бир ишарет бермеси иле дагъ арасында бир буюк дьобюрди къопты. Уджсуз-буджакъсыз чапул еринден кочип къалени къамачав ичюн къаягъа тырмаштылар. Эр тарафта сюнгулер ялтырап, ава юзю булут киби окълар иле толды, бир къиямет, бир алямет къопты!.. Къаяларгъа къаршы тырманып чыкъкъан хан аскерлерининъ устьлерине Чуфут Къале исарларындан бурчакъ киби ташлар ягъа, юкъарыдан быракъылгъан ташлар парча-парча олып тюшер экен, кендилери иле расткельгенлерни де парчалааракъ ашагъыгъа алып тюшелер, аскерлернинъ мутхиш яйгъарасы, инъильти-гурюльти деренинъ ичини ве Чуфут Къалени вельвелеге берди. Бир заманлардан сонъра бири-бирине къарышмагъан аскер йыгъыны, дередки буюк далгъаларнынъ иддетнен ялыгъа чарпып, бирден чекильмеси киби гурюльти ве шамата ве вахший нидалар иле Чуфут Къале къаялыгъындан чекилерек, къамачав этмектен чекильди.

***

Чуфут Къале тынч олмуш эди. Бу ерге, ялынъыз, кучюк чарпышмадан сонъра ашагъыдаки дере ичинден офкеленмиш денгиз далгъаларынынъ шувулдысына бенъзер бир гурюльдилер келип ете эди. Эвлернинъ къапыларында къоркъкъан караимлернинъ сарарган бенъизлери корюне эди. Саляхиддин бекнинъ къоркъузмасы ве Ехуда Бихимнинъ аяртув ве огюлевлери иле олар бойсунмагъа меджбур олып, Токътамыш ханнынъ къызыны теслим этмеге джесарет этмей эдилер. Аслында исе Саляхиддин бекнинъ аскери энъ чокъу бир къач кунъ даа даянып оладжакъ ве оларнен берабер иддетке кельген ханнынъ хышым ве гъадабына огърайджакълар. Саляхиддин бек исе оларгъа озъ аскеринен бирликте хан аскерлерининъ устюне къале исарларындан таш атып къаршыламакъ ве къорунмакъны эмир эте эди.

Ехуда Бихимнинъ ханесинде мум ярыгъы корюне. Ханенинъ аркъа тараф одаларынынъ биринде Саляхиддин бекнинъ къувурчыкъ сачлы башыны тизлери устюне алгъан Ненкеджан ханум отура эди. Оданынъ орта еринде ал къанларгъа боянган бир къылыч ята, уйкъусызлыкъ, замет ве къавгъадан зияде ёрулгъан генч бек татлы бир уйкъугъа далгъан. Ненкеджан ханум кендисининъ индже ве без марамасынен бекнинъ элиндеки окъ яраларыны сара эди.

Бу эснада къапы явашчаджыкъ ачылып ичериге арабий Ехуда Бихим кирди. Заваллы арабий Ненкеджаннынъ янында Саляхиддин бекни коръмезинен титремеге башлап, къапынынъ чатысына япышаракъ аякъ устюнде тикилип къалды. Козълери яш иле толгъан Ненкеджан ханум санким гизли бир умют иле Ехуда Бихимге чеврилerek: «Арабий, не дерсинъ? Къале не вакъыткъа къадар даяна билир?» – деп сорады. Арабий ич бир джевап бермеди. Ненкеджан: «Мен билирим, бизим йигитлерден он данеси ольмюштир... Эм караимлерде бир къарышыкъ бар... Не дерсинъ? Сенинъ диндешлеринъе инанмакъ мумкюнмидир?». Ехуда Бихим: «Ах, ханум султан! Сенинъ бабанъ не вакъыт олса да бизден интикъам аладжакътыр!» – дедикте Ненкеджан ханум: «Ах, ойле исе меним не къадар эльмазларым ве къыйметли шейлерим бар исе джумлесини сизге беририм! Ах, арабий! Мен шимдиден сонъра хан къызы олмадыгъымы унуткъаным», – демеси иле Ехуда Бихим кенди-кендисини токътатамайып, инджечиктен ах ве инъильтилер этип тургъан Ненкеджаннынъ устюне шиддетнен атылмагъа истеди, лякин Ненкеджаннынъ тизлери узеринде уюгъан Саляхиддин бек арабийнинъ бу аркетине маниа олды. Заваллы арабий не япаджагъыны шашырдыгъындан эки элинен къафасына япышып фырланаракъ

къаленинъ кимсесиз сокъакъларына догъру ёл тутты. Ехуда Бихим бу кетишнен къале ичинде тек ве янъгъыз кезип долашыр – кетер, кетер, лякин нереге кеттигини кендиси де бильмей эди. Бир даа не корьсин? Узерине ышылтылы айнынъ зиясы серпилген къале исарлары ве базы къуллелерден бир такъым къарартылар энип чыкъаяталар. Башкъа бир ерлерде орду къаракъолларынынъ ельпиреген байракълары ве сюнголери парылдай. Сёз къыскъасы, эр бир адымда бойле шей коре-коре арабий ахыр-сонъу кендисини таш мердивенлер узеринде тапты. Басамакълар узеринден юререк догъру Чуфут Къале ёкъушындан ашагъыгъа энди.

Ашагъы тарафта, къаранлыкъ бир кошеле Ясафут вадийси корюне ве ерли яшавджыларнынъ «Балта тиймез» дее адландыргъан мезарлыкънынъ бильмем къач юзйыллыкълардан бери балта юзю корьмемиш терекликлернинъ ара ерлеринде акъ мермер сандыкъ ташлар сечилир эди. Олар шу ташлар эди ки, оларнынъ алтында топракъкъа дёнип тоз олмуш Ехуда Бихимнинъ кечмишлери ве караим миллетининъ эждатлары ята эдилер. Къара арабий бурада аякъ узьре тура къалды. Мезарлар арасындан онынъ къулагъына бир сес келир ве сес кеттикче юкселир эди. Ехуда Бихим дикъкъатнен къулакъ салгъанда: «Языкъ... Языкъ санъа, эй дёнмешек!.. Языкъ сенинъ киби Сихьённынъ (*Сионнынъ*) исарыны якъып харап эткен мелюнге!.. Мукъаддес къаленызни эджнебийлерге терк этесинъиз. Ярын онынъ ташы таш устюнде къалмайджакъ... Ибадетханеге, азиз Уршелим (*Иерусалим*) кенасесине урьмет ве риает къалмады... Къадынлар, балалар эсир оляяталар... Ах! Исраиль огъуллеры не алгъа кельдилер! Эшитесинъми, насыл агълашалар? Къулагъынъа кирмейми оларнынъ ах ве фигъаны! Сиз устюнъиздеки урбаларынъызны йыртып агъланъыз... Башынъызгъа тоз ве топракълар сачынъыз... Сизинъ былашыкъ кемиклеринъиз аталар мезарлыгъында ятмайджакълар. Оларгъа мукъаддес Ясафут мезарлыгъына дефн олунмакъ муессер олмайджакъ...» деерек гъайыптан шу кедерли сёзлерни эшитти. Гедже къаранлыгъында беллисиз бириси агъзындан чыкъкъан бу къоркъузджы сёзлерни эшитмесинен Ехуда Бихимнинъ вуджудында бир элем ве фена бир къоркъу барлыккъа кельди ве айкъырып: «Ах, джемаатнынъ къаны меним къаршымда тёкюледжектир... Шимдиден сонъ манъа ве меним неслиме лянет олсун! Ёкъ... Ёкъ!... Данунынъ несли меним элимден йитмиш олдыгъыны истемем!» – дее кендини азарлады. Ве бурада турмаяракъ тез-тез къале къапысына кетмеге башлады. Кетер экен, ёл узеринде бир ханенинъ огюнде токътады, къапысыны такъылдаткъанда къапы артындан: «Ким о?» – дедилер ве къапы ачыларакъ Гира чыкъты. Ехуда Бихим къапы эшигинде тургъан Гирагъа: «Гира! Джемаат Ягъускъа (*Ягъус я да Яхве еудийлер арасында къулланылгъан Танърыннынъ ады*) эманет олсун! Айды, биз кетейик!» – демесинен еудий къызы арабийге табий оларакъ, яваш-яваш буюк демир къапылар ёнелишине кетмеге башладылар. Къапыгъа кельгенлеринде Ехуда къапынынъ агъыр сюрмелерини бир тарафкъа итеерек, къанатларыны ачты де Гирагъа чеврилерек ашагъыда, дере ичинде тынчсыз олгъан хан аскерининъ якътыкълары атеш йыгъынларыны корьсетти. Гира буларны корьмеси иле тааджипке къалды ве неге огърагъаныны бильмейип, башыны салламагъа башлады ве къаранлыкъ геджеде бир тарафкъа гъайып олып кетти.

Бу гедже чокъ узун бир гедже, онынъ саат ве дакъкъалары пек акъырын кечелер. Ким билир не тюрлю къаза ве белялар олып кечедир бу къаранлыкъ геджелерде...

Чуфут Къале къаялыгъына могъул аскерлери усул иле йылан киби сарылмагъа башладылар. Къале къапысы ачылды, дженкчилер бирер-бирер ичериге далмагъа башладылар. Кимерлерининъ безя тишлери арасына къапкъан йылтырлы ханджери ай зиясы токъунмасы себебинден парылдап корюнелер. Иш бу дереджеге кельди... Факъат Саляхиддин бекнинъ къаравулы уйкъуда олмалы... Гъалиба джесюр йигит ярынынъ къучагъында байылып къалгъан олмалыдыр. Лякин иддетленген ханнынъ къылычы оларны ич афу этерми?..

Иште, Чуфут Къале узерини бир къызыллыкъ къаплады. Бир-бирине урулгъан къылычларнынъ шыкъырытылары эшитилип башлады. Бир къыямет къопты ки, къале ичи

къарма-къарышыкъ олды. Ургъан ургъангъа, аскерлер кокюс-кокюске дѣгюшелер. Бирининъ устюне экиси, бешининъ устюне бириси – шойле ки, къале ичи айкъырыкъ ве къычырыкъ, инъильти ве къан иле толды. Сокъакълар ичи башсыз, къолсуз, аякъсыз инсан кевделери иле толды. Чуфут Къаледе Токътамыш ханнынъ аскери къарынджа ювасы киби фыкъырдай эди.

* * *

Ненкеджан ханум байгын бир алда кенди-кендине: «Я раббим! Сенден медед!» – дер эди. Къанларгъа булашкъан эллер ве денъишкен черелер, сѣз къыскъасы эр бир муаребенинъ аляметлерини козю огюнде коре эди... Саляхиддин бек яралангъан. Оны букъагъулла (хызметчилер) бир тарафкъа алып кетелер. Яралардан чекишкен йигит къанлы эллерини узата ве онынъ артындан да Ненкеджан ханум келе эди. Хан къызы юре-юре та къаянынъ кенарына къадар кельди... бурасы кимсесиз бир ер эди. Ашагъыда дере ичини бир къаранлыкъ къаплагъан. Ялынъыз орманлыкъ ичинде булунгъан буюк сюйрю къаяларнынъ тѣпелери корюне ве деренинъ устю парлакъ бир туман иле къаплы. Чуфут Къале къаясынынъ тѣпесинде эскен рузгаргъа къаршы яйылгъан беяз бир марама ичинде Ненкеджан булуна. Онынъ юрек эсир этиджи чересинде мутхиш бир тюшонджелер нумайыш ола. Устюне такъынгъан алтынлары ышыкъ сача. Тесирли бир сеснен Ненкеджан бирисининъ адыны айтып чагъыра. Заваллы къыз бинъ бир тюрлю агълантылардан сонъ турдыгъы ерден гъайып олды. Хан къызынынъ бу аракетини аркъа тарафтан корип тургъан аскерлер: «Алла, Алла! Хан къызыны къуртарынъ!» – седаларынен дешет иле айкъырып Ненкеджаннынъ булундыгъы ерге кельдилер. Амма булар кельгенде Ненкеджан ханум ашагъыда джансыз ята эди. Къоркъкъан аскерлер бу ахвалны корьгенлеринде: «Эне лиллахи!» (Алла ёлуна мен кеткейдим) дее теэсюф эттилер:

*Эй эджел! Тигъи хунфишанынъле
Къыйдынъ - ахыр тураба аттынъ сен.
Бады пер, дешети хазанынъле
Зулфи зеррини тагъыттынъ сен!
(А. Шадий)*

***

Чуфут Къаленинъ кенарында, къая ичинде кесилип япылгъан къаранлыкъ бир къоба бардыр. Онынъ ичинден ич бир тюрлю давуш ве сес ер юзюне эшитильмей. Бу ер эвель заманлардан бери Чуфут Къаленинъ зинданы ве аписханеси олып, онынъ ичи ве бир-эки басмакъ таш мердивенлерден тюшюлир. Бу къоба эки одадан ибареттир. Булардан бириси яргъу (макеме) одасыдыр – онынъ ортасында эки таш дирек ве диварларында алкъалар бар. Экинджиси деерли халкънынъ «Чынълы къоба» я да «Къоркъулы къоба» дее адландырдыкълары одадыр ки, онынъ ичине биринджи одадан кечип кирилир ве биринджи одадан бир аршын микъдары алчакътадыр. Бу одада къабаатлыларнынъ джеза ве идамына (ольдюриймесине) махсус ер экен. Ханнынъ эмри иле Саляхиддин бек бу ерге быракъылгъан эди. Вуджуды эзильген ве яралангъан йигит бу аписханенинъ ичинде уйкъусыз бир алда ята эди. Къобанынъ кирли диварлары ве алчакъ таваны онынъ меджалъсиз вуджудыны сыкъа эди. Оданынъ диварында къаядан кесильген ве пенджереге бенъзер бир делик бар. Иш бу деликтен кунешнинъ зиясы ер тюбюнде ляхад киби къазылгъан къаранлыкъ таш къобанынъ ичини айдынлата ве онынъ табан алтында сасымагъа башлагъан инсан башлары ята эдилер.

Саляхиддин бек чабалай-чабалай таштан кесильген пенджеренинъ огюне кельди. Пенджеренден этрафны сейир эте, ашагъыдаки ешилленген орманлыкъ ве къаршы

якъларда кокке узанып кеткен сарымсы ренкли кениш къаялыкълар козю огюнде тура эдилер. Лядживерд кокнинъ ич бир нокътасында бир булут парчачыгъы ёкъ. Саляхиддин бекнинъ юзюне сыджакъ бир рузгярчыкъ эсе – шу къадар лятиф ве муляйим ки, генч йигитнинъ севгилиси оны насыл охшагъан олса, рузгяр дахи оны ойледже охшамакъ ве авунч бермек истей ве Саляхиддин бек ялынъыз: «Ах, Ненкеджан! Ненкеджан!» – деп тура эди. Вуджудыны саргъан аркъанлар ве бугъавларнынъ аджысы заметтен зияде онынъ рухуны раатсыз этип, усандыргъан шей умютсизлик ве тюшкюнлик эди. Саляхиддин бек икътидарсыз бир алда отурдыгъы бир пенджереве огюндеки кениш таш узерине йыкъылды. Саляхиддин бек авада вызнен къанатларыны саллаяракъ бир къартал къушнынъ учып кете яткъаныны коре эди. «Ах, эгер мумкюн олса да, шу къушнынъ артындан авада учаракъ узакъларгъа кетсем... Эбет, эркин чельге чыкъсам да, джананымнынъ ах-у зар этип турдыгъы ерлерге барып етсем!.. Ах, меним бульбулим шимди нерелерде, аджеба? Алтын къафес ичинде чырпына экенми? Онынъ булундыгъы ер меним яттыгъым къаранлыкъ зиндандан раатлы экенми, аджеба?» – дее кенди-кендине тюшюне эди. Бу эснада къапынынъ демир сюрмелери алынып, гурюльти иле ачылды – къоба ичине учъ могъол кирдилер ве Саляхиддин бекни якъалап аркъалары сыра алып кеттилер. Ачылгъан къапынынъ къаршысына кельгенде Саляхиддин бек экинджи бир къобаны коръди. Бу къобанынъ тёр еринде килимлер иле тешенген кениш сет узеринде башлары сарыкълы ве устылерине аладжа халатлар кийинген яргъуджы ве къадылар сыранен отургъанлар. Оларнынъ чевресини, эллеринде балталар туткъан небетчилер къушаткъанлар.

Нидже аджыныкълы сеслер ве тюшкюн инъильтилер эшиткен къобадыр бу къоба! Чокъ инсанлар нидже эзиет ве джеб-джефалар чектиктен сонъра кенди къабирлерини бурада булмышлардыр. Онынъ таш диварларына бутюн къанлар серпильмиш ве топрагъы къанларгъа боянмыш... Ким билир иш бу къоркъунч къобанынъ бизге беллисиз нидже-нидже аджайип сырлары бардыр...

Иште, бизим Саляхиддин бек шу къобада Алтын Ордунунъ амансыз Токътамыш ханы тарафындан идам олунып, иш бу джеллятханеде джаныны теслим эйледди:

Ким ольди ашыкълардан бойле олюмнен? Ёкътыр хайыр ашыкъкъа олюмден башкъа.

***

Бундан сонъра джесюр йигитнинъ вуджуды дегиль, атта ады биле ортадан къалкъып унутылды. Ве тек Саляхиддин бекке достлукъ эткен къыркъ батырнынъ намларына бир хатире олмакъ узьре эали арасында Чуфут Къалени «Къыркъ эр» деп адлагъанлары эшитильгендир.

Арабий Ехуда Бихим догъдыгъы шеэрден гъайып оларакъ бир даа нам ве нишаны эшитильмедди. Караимлерде кендилерининъ генч хахамларыны бир даа корип оламадылар. Заваллы Ехуда Бихимге Ясафут дереси ичиндеки Балта Тиймез караим мезарлыгъында эджададын бирликте дефн олунмакъ къысмет олмады. Лякин меруме Ненкеджаннынъ Чуфут Къаледеки къабири узерине Токътамыш хан буюк бир тюрбе бина къылдырмыш эди.

Икяенинъ сонъу

Ракъам уль-харуф бир кунъ мезкюр тюрбейи зиярет ичюн Чуфут Къалее китмиш эдим. Тюрбе-и мезкюре Чуфут Къале харабаты ортасында тек ве тенха хал-ы сюкютте булунуб, мазынынъ сурур ве ясындан хабер верир бир шахид киби туруёр. «Ненкеджан ханум тюрбеси» арап усул-ы мимарийсинде япылмыш гузель бир бинадыр. Анынъ къапысынынъ, этрафында хатт-ы сюльс иле ихадис-и шерифе мехкюкдир. Ве тюрбенинъ

ичинде мермерден бир сандыкъ таш мевджут олуб, узеринде эксери хуруфы мурур-ы заман иле силинмиш ве шу сатыр минукъуштыр:

«Хезих-и ревзат уль-мелике уль-азиме Ненкеджан ханум бинт-и Токътамыш хан ве къадд тевфие фи шехр-и рамазан уль-вакыйй. Фи хамм эхад ве эрбаине ве семен».

Терджимеси:

«Бу дженнет багъыдыр улу Токътамыш ханнынъ къызы мелике Ненкеджан ханумнынъ олюми олды рамазан айында, секиз юз къыркъ бирде.» (Иджрий 841-джи йыл – милядий 1437-джи йылдыр.)

Шу дёрт-беш асырдан бери таштан шеэрнинъ ичинде туран акъ тюрбейи зияреттен сонъра заман-ы эвельде укюм ве идам махали олып ве аля Чынълы къоба тебир олунгъан магъараны дахи гидюп корьмиш эдим. Анынъ аджайип манзарасы аля козюм огюнде туруёр:

*Джем-у джамны нюш этти – кечти нече бинъ Рустем
Ол безмгир – бакыйй алем ене бу алем.*